

SOKRATOVA FILOZOFIJA

Arhe XI, 21/2014
UDK 17 Socrates
Originalni naučni rad
Original Scientific Article

MILENKO A. PEROVIĆ¹

Filozofski fakultet, Univerzitet u Novom Sadu

SOKRATOVA ETIKA

Sažetak: Autor tematizira filozofsko-etički problem načina i smisla nastajanja moralno-etičkog fenomena kod Sokrata. Taj problem ima najviše filozofsko značenje u razumijevanju povijesti nastanka praktičke filozofije u cjelini, kao i povijesti etike.

Ključne riječi: Sokrat, moral, etika, djelanje (praxis), samosvijest

Sofisti su Helenima otkrili slobodnu spoznaju o moći razložnog mišljenja². Otkrili su i da djelanje može zavisiti od odluka i namjera čovjeka. Djelo te spoznaje je postignuće svijesti o samoj svijesti, tj. *samosvijesti*. Samosvijest je djelatna svijest koja je svjesna sebe kao djelatne svijesti! Bez samosvijesti nema ni *djelanja* (praxis). Čovjek uvijek ispoljava određenu spontanu *svjesnu* djelatnost prema vlastitoj ljudskosti i ljudskosti drugih ljudi. Kada ta spontanost postane tematskom, kada ta svijest u potpunosti postane svjesna sebe, onda djelatnost postaje – *djelanjem* (praksisom)! Djelanja nema bez *svijesti o djelanju*. Ljudi starih civilizacija ispoljavali su bogatstvo *svjesne djelatno-*

1 E-mail adresa autora: milenko.perovic@gmail.com

2 Bit razložnosti je u analitičkoj moći mišljenja te dijalektičkom umijeću svestranog razmatranja predmeta, nalaženju argumenata *pro et contra* i izvođenju jednog pojma iz drugog. Prvi momenat u razložnom mišljenju je jasno utvrđivanje postavke. Ona je polazna tačka promišljanja i dokaz kao konačni cilj razložnosti. Drugi momenat je izvođenje argumenata u prilog dokazivane postavke. Sastoji se u iznošenju argumenata u prilog postavke, ali i onih koji su protiv nje (*instatia contraria*), koje je potrebno pobijati. Treći momenat je sami misaoni dokaz ili zaključak.

sti (u karakterima pojedinaca, u zakonodavnoj i državotvornoj djelatnosti, u ekonomskom poslovanju etc.). No, prije helenske sofistike oni nijesu imali samosvijest, tj. tematsku misaonu *povratnu svijest o svojoj svjesnoj djelatnosti*. Nastajanjem samosvijesti kod sofista stvorena je bitna pretpostavka za nastanak *praktičke filozofije* kao *filozofije o ljudskom karakteru* (ēthos). Iz nje će se vremenom razviti posebne grane praktičke filozofije (etika, filozofija politike, ekonomija i filozofija prava).

Sofistički nagovor na razumnost kao razložnost bio je ambivalentan. Razložnošću se mogla opravdavati ili poricati svaka postavka o ljudskom djelanju. Umjesto bolje orijentacije u djelatnim stvarima, ona je mogla stvarati dodatnu dezorijentaciju. Sokrat je shvatio opasnost koju donosi ta mogućnost. Shvatio je potrebu da se djelanje još snažnije osloni na samosvijest čovjeka, a njen posebni oblik vidio je u sofističkoj razložnosti. Nije mogao kritički odbiti otkriće moći razložnosti, a da istodobno ne dođe u opasnost da s njim odbije vrijednost otkrića misli o samosvijesti. Negacija vrijednosti samosvijesti, zbog aporetike u koju može voditi razložnost kao njen oblik – implicirala bi afirmaciju nereflektovanog običajnosnog načina djelatnog života *sub specie* mnijenja (doxa). Statuiranje Sokratove prema sofističkoj filozofiji zahtijeva suptilnu spekulativnu kulturu mišljenja.

Kao i sofisti, Sokrat odbija nereflektovano i neobrazloženo povjerenje Helena u važeći zakon i običaj (*nomos* i *ethos*). Kao i sofisti, Sokrat se hrabro i s povjerenjem odnosi prema pretpostavci o moći svijesti kao rukovodećoj snazi djelatnog života. Razvijanjem te pretpostavke – po Sokratovom uvjerenju – bilo bi moguće doći do *pouzdanog znanja o djelanju* i *znanja u djelanju*. On je od sofista prihvatio i učinio vlastitim polazištem ideju o *misaonosti djelanja* i nagovještaj stanovišta *samosvijesti* kao osnove ljudskog djelanja i cjeline čovjekovog svijeta. Razvio je i sofističku ideju o premještanju težišta filozofije s kosmološke na antropološko-praktičku problematiku.

Ključ velikog Sokratovog otklona od sofista je u razumijevanju da je opšte i nužno *znanje o djelanju* moguće ako se priroda *samosvijesti* u djelanju shvati dublje nego što su je sofisti shvatali idejom razložnosti. Traganje za znanjem kod njega je djelo subjektivnosti koja se osloboda od svakog spoljašnjeg autoriteta, osobito od ustaljenog i neupitnog važenja predstava o djelanju. Vlastitom subjektivnošću Sokrat otkriva – i ujedno samim sobom posvjedočuje – samopouzdanje slobodne samosvijesti. On vjeruje da iz sebe može usmjeravati svoje djelanje, kako u pogledu odlučivanja o svrhama, tako i u pogledu sredstava ozbiljenja tih svrha. Odakle Sokratu to samopouzdanje? Po njegovom sudu, sofistička razumska razložnost nije bit ljudske svijesti. Svijest

koja je svjesna sebe – samosvijest – svoju najvišu moć ne nalazi u tome da *razloži* predmet svoga mišljenja. Ako ostane na *razlaganju* predmeta, sebe prisiljava da uzme jedan dio predmeta kao bit predmeta. U stvarima djelanja to znači razlaganje *htijenja* na momente prihvatljivog i neprihvatljivog, kao i odlučivanje za izbor jednog od momenata kao biti toga htijenja. Odluka o biti htijenja je *postavljanje* djelatne svrhe koja se uzima kao dovoljni razlog za određeno djelanje. Postavljanje razloga služi kao obrazloženje zašto za djelanje nije uzeta neka druga svrha kao razlog.

Razumska svijest je *postavljajuća* (tetička) svijest. Ona iznosi vlastitu *postavku* (thesis) i smatra je suštinom mišljenog ili hotećeg predmeta. U stvarima djelanja te suštine su – *razlozi*. Kada ih utvrdi i opravda, *tetička* svijest ih uzima kao svrhe i orijentire za djelanje. No, ona je sposobna da otkrije i *suprotni razlog*, zato što može nalaziti i *protiv-postavku* (anti-thesis). Priroda je razumske razložne svijesti da ne može naći sklad i zajednički osnov *razloga* i *protiv-razloga*, *postavke* i *protiv-postavke*. Ona nije u stanju ujedinjavati vlastitu *tetičku* i *antitetičku* djelatnost. Ona uvijek smatra da je otkrivenim razlogom negirala protiv-razlog u apsolutnom smislu. Vjeruje da svakom svojom tezom apsolutno negira njenu antitezu, i *viceversa!* Zato je razložno mišljenje u stalnom negiranju vlastitih postavki te stoga ne može obezbijediti pouzdano znanje u djelanju. Razumu ostaje neobjašnjivim ontološki karakter djelanja, jer samim sobom ne može na pouzdan način legitimirati bilo koji oblik djelanja ni pružiti njegova valjana mjerila. Razložnost ne može suzbiti snagu samovolje, nagona, prohtjeva i strasti u čovjeku. Svakom htijenju ona u načelu može tražiti opravdanje iznošenjem nekog razloga u njegovu korist.

Sokrat traži sigurno znanje u djelanju. Sofističkom *razložnom mišljenju* suprotstavio je *pojmovno mišljenje*. To je filozofsko središte Sokratovog principa i njegov glavni doprinos povijesti filozofije. Njegov se princip opredmetio u otkriću morala kao oblika ljudskog djelanja (*praxis*) i etike kao filozofske refleksije morala. Kod Sokrata – ali ni kod Platona i Aristotela – još ne postoji izraz za ono što je u kasnijoj tradiciji filozofije nazvano *pojmom* ili *pojmovnim mišljenjem*. Platonički dijalozi sugeriraju da je Sokrat po prvi put u tematskom i metodičkom smislu postavio pitanje o *opštim obilježjima* stvari i djelanja. Aristotel tvrdi da je Sokrat prvi koji nije pitao o tome iz čega je nešto nastalo, nego *šta* ono jeste (τί ἐστίν). Pitanje o tome *šta nešto jeste* – šta je njegovo *štostvo* (lat. *quidditas*, bit, suština) – ne može ni nastati ni biti dokućeno razložnošću! Razložnost raščlanjuje mišljenu stvar na njene unutrašnje razloge. Po nahodanju ona bira jedan od razloga i *postavlja* ga kao suštinu mišljene stvari. Druga razložna svijest u istoj stvari može uzeti neki sasvim drugi razlog kao njenu bit. Uistinu, tako se ne može dospjeti do biti, nego

samo do sukoba postavki razloga. Do biti mišljene stvari ne može se dospjeti ni navođenjem primjera za nju i njene pojavne oblike. Primjeri i oblici su ono *pojedinačno* (ἕκαστον) neke stvari ili djelanja. Bit stvari ili djelanja dokučuje se samo ako se od *pojedinačnog* napreduje do *opšteg* (καθόλου). *Opšte* je ono što se odnosi na cjelinu stvari ili djelanja. *Opšte* postoji u svim svojim pojedinačnim slučajevima i ostaje jednako sebi. Sokrat stoga ne pita za primjere *čestitog* djelanja, nego šta je sama *čestitost*. Pita za ono što se odnosi na cjelinu djelanja. Njegov je interes da misaono dokuči ono što ostaje jednako sebi u svim promjenama svojih pojava. Pita o onome što – kad se jednom stekne – predstavlja sigurno, opšte i nužno znanje. Sokrat traži opštevažecu *odredbu* (grč. ὁρισμός, lat. *definitio*). Ona je *pojam* stvari ili djelanja. Pojam neke stvari ili djelanja zadobiva se sintezom aporetskih postavki o njima³.

Sofisti su umijećem *razložnog mišljenja* majstorski dolazili do aporetskih postavki o svemu o čemu su promišljali. Bit toga mišljenja je analitička moć razuma. Ona se ispoljava u *disjungiranju* (lat. *disiungere*, odvajati, rastavljanje). Razum misli predmete *disjunktivno* (lat. *disiunctio*, razdvajanje, suprotstavljanje). Usmjeren na mišljenje djelanja, razum kao *razložnost* disjungira postavke razloga. Uzima ih kao antiteze, uzajamno ih suprotstavlja i uzdiže jedan razlog na račun drugih. Sokrat, naprotiv, razvija *dijalektičko* umijeće mišljenja. On je otkrio da svaka *postavka* (thesis) – kada se dosljedno logički razvije – vodi u *protiv-postavku* (anti-thesis). Antiteza nije apsolutna, nego relativna negacija teze. Obje čine *nužne momente* neke stvari ili djelanja. Do biti (štostva) te stvari ili djelanja ne dolazi se konfrontiranjem tih momenata, nego njihovim *obuhvatanjem* (poimanjem). Poimanje je *sinteza* (grč. *synthesis*), sastavljanje momenata u cjelinu.

Čovjek uvijek raspolaže određenim *iskustvom o cjelini* neke stvari ili djelanja. No, *pojmovno iskustvo* je puno i pravo iskustvo. U središtu mu je *znanje* o stvari ili djelanju. *Pojmovno znanje* je *znanje biti* (štostva) stvari ili djelanja. *Pojmovnim znanjem* se *re-konstruira* obično čulno ili predstavno iskustvo o stvarima ili djelanju te mu se daje novi spoznajni i djelatni kvalitet. *Poimanjem* se oprečni (antitetički) momenti stvari sintetiziraju u relativno čvrsta *određenja*. Sokrat je misaonu sintezu postizao ironijsko-majeutičkim postupanjem. Njime je relativizirao spoznajnu vrijednost običnih nepojmovnih predstava o dobru, vrlini, hrabrosti, pobožnosti, pravednosti, umjerenosti etc. Te predstave je uzdizao do pojmova. Jedino *pojmovno znanje* – dokučujući bit mišljenih predmeta – može obezbjeđivati pouzdano *znanje o djelanju*. Ono, dakako, nije

3 Aristotel, *Metafizika*, 1078b 25-30: »Jer postoji dvoje koje se s pravom može pripisati Sokratu: dokazi dovođenjem i opšta odredba, a što se oboje tiče počela znanosti – on i nije odijeljeno postavljao ni opštosti ni odredbe...«.

svrha samom sebi! Njegovo sticanje ima smisla ako se primijenjuje u djelanju. Znanje o djelanju je *znanje u djelanju*. Sokrat je stoga izjednačio *pojmovno znanje* i *valjano djelanje*. Stoga se on s pravom smatra rodonačelnikom *moralna* kao jednog oblika djelanja (*praxis*). Smatrao je da konstituens jedinstva znanja i djelanja mora biti i *metodička svijest* koja dovodi do njihovog jedinstva i učestvuje u njemu. Ta *metodička svijest* kasnije će dobiti naziv *etika*. Sokrat se – s istim pravom – smatra utemeljiteljem etike.

Etika kod Sokrata nije teorijska svijest o moralu. Rađa se s moralom kao njegova samosvijest. Etika nije *teorija o moralu*! Nije teorijsko ispitivanje djelanja. Ona je *poimajuća sintetička djelatnost djelatne svijesti*. Kod Sokrata ona je *mišljenje djelatnog mišljenja*. Od samog *djelatnog mišljenja* (moralna) ona se razlikuje samo po tome što je svjesna svog sintetičkog misaonog postupanja. Sokrat eksplicitno ne pravi razliku između *etike* i *moralna*. Ne pravi je zbog uvjerenja da ne postoji bitna razlika između *filozofske* i *obične svijesti*. Obje počivaju na istoj biti svijesti. Obična svijest može biti navedena i kultivirana da se oslanja na svoju umnost (filozofičnost)!

Sokrat dijeli sa sofistima nekoliko važnih stavova. Od njih preuzima zahtjev za *epistemičkim* utemeljenjem djelanja. Prihvata njihovu namjeru da očuva i učvrsti helenski običajnosni sistem djelanja. Slijedi njihovo uvjerenje da je očuvanje toga sistema djelanja vodeći ljudski životni i misaoni problem. I on ljudsko djelanje u ontološkom smislu smatra drugačijim od božanske i prirodne zbiljnosti. I Sokrat drži da suočavanje s pitanjem *kako treba živjeti* zahtijeva traženje odgovora u misaonoj prirodi samoga čovjeka, u ljudskoj svijesti. On slijedi sofiste u premještanju težišta čovjekova djelatnog života s običajnosne *opšte hexis* na *individualni ljudski karakter* (ēthos). Preuzima i njihovo uvjerenje da se u individualnom karakteru može naći pouzdani oslonac za djelanje pojedinaca i običajnosnih institucija, kao i za uzajamno usklađivanje djelanja pojedinca i zajednice.

Principom svoje filozofije Sokrat radikalno odstupa od sofista. Po njemu, sofistčki probabilizam ugrožava običajnosni sistem djelanja. Korijen probabilizmu vidi u sofistickom nagovoru na racionalnost kao djelatnost *razložne svijesti*. Sokrat je svjestan da se racionalnost *razložne* svijesti ne može odbaciti nagovaranjem na povratak neosviještenoj samonikloj običajnosnoj *predstavnoj* svijesti. Paradoks bi bio svjesno postulirati povratak neosviještenosti! Aristofanova *komedija* počivala je na takvom paradoksu. Moć komičkog bila je jedna od običajnosnih moći kojom je održavan sistem djelanja. Ta se moć pokrenula u odbranu običajnosti protiv novog sofistickog i Sokratovog principa subjektivnosti! Njezin neuspjeh u borbi protiv subjektivnosti bio je zako-

nomjeran. Sokrat pak nije bio protiv sofističkog subjektiviteta racionalnosti, nego protiv konkretnog oblika te racionalnosti. Zato *razložnu svijest* nije smatrao središtem racionalnog djelanja. U tome je bit njegove kritike sofističke *razumske razložne svijesti*. On je tražio drugu mogućnost *svjesnog djelanja* u dubljoj strukturi ljudske svijesti, koja bi se potvrdila kao *misaona moć* posredovanja razlika i opreka *djelatnih svrha*. Sokratu je bila prihvatljiva osnovna namjera sofista da težište djelanja postave na čovjeka kao subjekt i individuu, na *ēthos čovjeka*! No *ēthos čovjeka* shvatio je kao djelatni karakter koji ne počiva na *razložnoj*, već na *pojmovnoj* svijesti.

Kako se može napredovati od *razložne* prema *pojmovnoj* svijesti? Moguće je razvijanjem metodskog *dijalektičkog postupka* kojim se razložnost navodi da samu sebe negira postavljanjem *protiv-razloga*. Sintetičkim obuhvatanjem *razloga* i *protiv-razloga* Sokrat dolazi do *pojмова* kao njihove više istine. Misaonim postupkom *poimanja* – čije otkriće Aristotel smatra velikom zaslugom Sokrata za filozofiju – on je rješavao sofističku aporetiku sukoba djelatnih svrha. Sofisti su postavili princip subjektivnosti čovjeka kao vodeći u spoznavanju i djelanju. Pod subjektivnošću mislili su na razložnu svijest i ljudsku unutrašnjost (nagoni, strasti, sklonosti, interesi, uopšte – *samovolja*). Međutim, mjeru odnosa u njihovom posredovanju – po sofistima – *in facti* ne diktira razložnost, nego upravo iracionalna sadržina unutrašnjosti. Razložna svijest toj iracionalnosti samo pribavlja racionalno važenje, jer svaki njen smjer iracionalnog htijenja može opravdati. »*Obrazložena*« *samovolja* je najnepouzdaniji orijentir djelanja pojedinca i zajednice. To je nužna konzekvencija sofističkog stava. Svjesni su je bili i Sokrat i savremenici. Protiv subjektivnosti kao »*obrazložene*« *samovolje*, Sokrat je tražio dublji osnov subjektivnosti u *pojmovnoj moći* svijesti. Ona treba da pruži *osigurano znanje o djelanju* kao znanje djelatnih svrha koje čine praktičko dobro. Po Sokratu, moguće je znanje o djelanju, jer se u djelanju (djelatniku) nalazi uzrok djelanja. Znanje djelanja može pokazivati viši stepen plauzibilnosti od sofističkog vjerovatnog znanja, jer svaki element djelanja – zato što je svoj uzrok – u svom uzroku ima svoju bit. Poimanjem (misaonim dokučivanjem, obuhvatanjem) te biti stiče se pojam djelatne stvari. Bit stvari je njen pojam. Njen *pojam* je njen *uzrok*. Njen *uzrok* je njena *svrha*. *Pojam* djelatne stvari je pojam njene *svrhe*. Njena *svrha* je – ono *dobro*. *Pojam* djelatne stvari je *dobro*!

Sokrat drži da je moguće postizanje *istine u djelanju*. Ne misli se tu na *pojam istine* u asertoričkoj logici, nego na *pojam istine* u etici! Kakva može biti njezina etička odredba? Djelanje koje vode partikularne samovoljne svrhe ne može biti istinito djelanje, jer ne slijedi *pojmovnu svrhu dobra*. Da bi bilo istinito, djelanje svojom svrhom mora zadovoljavati kriterijum opštosti poj-

ma. Ono je djelanje kome su svrhe – *poopštive!* Zašto je važno težiti otkriću istine u djelanju? Ako partikularne samovoljne ljudske svrhe – tražeći zadovoljenje u zajednici – ne nailaze na više mjerilo kojim bi se procjenjivala njihova prihvatljivost ili neprihvatljivost, neizbježni su sporovi i sukobi živih nosilaca takvih svrha (interesa). Svako misli da je njegova svrha najvažnija i najopravdanija. Posljedica sporova i sukoba je duševni nesklad u pojedincu i nesklad u zajednici. Ako pojedinac u sebi nema mjerila validnosti svojih svrha, svaki će mu se trenutni prohtjev ili nagon nametati kao najvažniji i najopravdaniji. Tako će gubiti osnovnu »liniju ponašanja«. Vodiće ga čas jedna, čas druga slučajna svrha. Isto se može dešavati u zajednici. Nesklad svrha u zajednici i gubitak »linije ponašanja« zajednice vodi u društvene sukobe i građanske ratove. Djelatni sklad pojedinca sa sobom i sklad zajednice mogući su samo nalaženjem *poopštivih svrha*. Te svrhe nijesu slučajne ni trenutne niti su »djelo« hirovitosti pojedinaca ili društvenih grupa. Sokrat je u dijalozima pokazivao da *razložnost* ne dovodi do potrebne *poopštivosti* spoznaje djelatnih svrha. Ona ne može dovesti do pojma, tj. do dokučene biti djelatne stvari kao *dobra*.

Kosmološka filozofija Helena zbiljnost je – po ideji kauzalne determinacije – razumjela kao odnos *uzrok – posljedica*. Sofisti su shvatili da se ta ideja ne može primijeniti na zbiljnost ljudskog djelanja. Zato su bit zbiljnosti djelanja mislili kao odnos *razlog – posljedica* (učinak). Taj odnos pokušavali su dokučiti razložnim mišljenjem. Sokrat je pokazao da sofistički stav ne obezbjeđuje sigurnost djelatnog znanja ni znanja o djelatnom znanju. On je djelanje shvatio kao odnos: *pojam* (objektivno djelatno dobro) – *učinak*. *Pojmu* ne treba zasnivanje u prirodnoj ili božanskoj zbiljnosti. Pojam se dokučuje epistemičkom dijalektičkom djelatnošću ljudske svijesti. Ona je slobodno misaono istraživanje (pojmovno mišljenje) koje se oslanja jedino na sebe. Pojmovno mišljenje ne nalazi ni *razloge* ni *protiv-razloge* niti njihovu suprotnost. Nalazi *praktička određenja* same stvari. Nalazi pojmovno znanje o praktičkom ili čisti pojam *djelatnog dobra*. Nađeni pojam je svrha djelanja. Istina, Sokrat se pozivao i na božanski osnov svijesti. Govorio je o *daimonionu* kao unutrašnjem »božanskom glasu« koji ga odgovara od nekog činjenja (odnosno, nagovara na neko činjenje). No, kod njega je to samo *formalni iskaz* iza koga promalja fenomen savjesti. Pojam kao djelatna svrha (dobro) je uzor i orijentir djelanja. Jedino na njemu se može držati smislenost čovjekove zbiljnosti djelanja. Pojmovnim mišljenjem čovjek može rješavati problem *kako treba živjeti i kako treba djelati!*

Gradivni elementi Sokratovog otkrića morala kao oblika ljudskog djelanja (praxis) su: *ēthos* kao subjekt čovjeka, čovjek kao individua, individua oslojnjena na pojmovnu bit ljudske svijesti i djelanje kao pojmovno djelanje. On je

otkrio *moral* kao *ēthos* oslonjen na *pojmovno mišljenje*. To je smisao njegove odredbe *vrline kao znanja*. Stav o znanju ne upućuje na običajnosni sistem djelanja u kome je predstavnoj svijesti *poznato* djelanje i njegova svrha u slijeđenju ethosa i nomosa. Sokratovo pojmovno *znanje* nije ono što je *poznato!* Nije ono ni sofisticko *razložno* (rezonirajuće) *znanje*. Predstavna *poznatost* stvari djelanja počiva na običajnosnoj paideji i navici preuzimanja duha i sadržaja predačkih običaja (*patrios nomos*). Sofisti su težište dokučivanja znanja o djelanju postavili u *ēthos* koji je razlošan, koji misli na rezonirajući način. Znanje o djelanju po sofistima je *razložno* (rezonirajuće) *znanje*. Sokrat je znanje o djelanju postavio u *ēthos* koji pojmovno misli. Djelatno znanje je *pojmovno znanje*. Njegova je bliža odredba da u sebi sjedinjava aporetičke elemente razložnog znanja, sjedinjava razloge i protiv-razloge djelanja.

Pojmovno znanje o djelanju ne može se sticati običajnosnom *navikom*. Za pojmovno mišljenje potreban je novi oblik navike – navika *slobodnog pojmovnog mišljenja*. Prije Sokrata, Heleni i drugi narodi Starog vijeka nijesu znali za tu naviku. Nijesu ni mogli znati, jer nijesu bili naviknuti da budu slobodni ljudi koji slobodno misle. Prvi uslov – da su slobodni ljudi, na specifični način običaja i zakona klasičnog polisa – ispunjavali su, naprimjer, Atinjani kao slobodni građani slobodnog polisa. No, drugi uslov – da slobodno misle u modernom smislu toga stava, pa i u Sokratovom smislu – nijesu ispunjavali. Sloboda njihovog mišljenja granicu je imala u vladajućem običajnosnom duhu. Sokrat nagovara da se – prvi put u poznatoj povijesti Helade – stvore pretpostavke za ispunjenje drugog uslova. On nagovara slobodne atinske građane, žene, pa i robove da slobodno misle. Druge nagovara da u sebi pokrenu sklonost – koju je on već našao u sebi – da se kao pojedinci (*ēthos*) naviknu (*ethos*) i ustale (*hexis*) da slobodno misle u stvarima djelanja. Sokrat nagovara *ljude bez razlike* da postanu moralna bića, da djelaju rukovođeni svojom moralnom svijješću. *Moralna svijest je navikom ustaljeni karakter pojedinca da djela po pojmovnom znanju do koga je došao slobodnim preispitivanjem i poimanjem. Moralna svijest je svijest koja djela po vlastitim znanjima i uvjerenjima.*

Pojedinačna svijest čovjeka postaje moralnom svijješću kada on u sebi samom vlastitu misaonost postavi kao osnovu svoga djelanja. Misaonost njegove svijesti kao pojmovnost prodire u bit stvari djelanja. Poima je tako što o njoj stvara pojam. Pojam je sintetička odredba u kojoj se različite pa i suprotne i oprečne stvari u djelanju dokučuju u njihovoj jedinstvenoj biti. Pojam kao dokučena bit djelatnih stvari uzima se kao pouzdano znanje o svrhama djelanja. To znanje je pouzdani orijentir u konkretnom djelanju. Kada se stekne, taj orijentir postaje osloncem čovjeka kao moralnog bića. Kao moralno biće,

čovjek djeluje u dva pravca. Znajući valjane djelatne svrhe, može se uspješno braniti od iracionalnoga u sebi (od nagona, prohtjeva, samovolje etc.). Moralno djelanje je, u prvom redu, »samosavlađivanje«, odbrana kultivisanog ljudskog bića od »sebe samoga«, od iracionalnosti u sebi. Sofistička filozofija je u tome doživjela misaoni neuspjeh. Nije bila u stanju razviti pretpostavke za ideju samosavlađivanja! Sofisti su bili na putu otkrića morala. No, zbog ovoga nedostatka nijesu mogli razviti ideju moralnog djelanja. S druge strane, znajući valjane djelatne svrhe, čovjek može tražiti pravo njihovog zadovoljenja u zajednici s drugima. Pravo zadovoljenja *pojmljenih* svrha ne počiva na umijeću sofističke razložnosti. Ona nije pouzdana, jer svaku svrhu može opravdavati ili negirati. Ako svrhe počivaju na pojmovnosti, onda u zajednici pravo na priznanje imaju one svrhe koje su pojmovne (poopštive), a ne partikularne svrhe. Pojmovnost svrha po Sokratu uspostavlja moralnu zajednicu ljudi.

Običajnosni sistem djelanja počivao je na strukturi koju izražava veza pojmova: *opšta hexis-ethos-hexis-ēthos*. Princip sistema je u *opštoj hexis*. Na podsticaju sofista, Sokrat je preokrenuo sklop odnosa ovih pojmova: *ēthos-hexis-ethos-opšta hexis*. Princip novog Sokratovog sistema je *ēthos*. Običajnosni sistem bio je pouzdan dok je u njemu mogao važiti savjet nekom brižnom ocu kako najbolje da vaspita sina: »Učini ga građaninom dobro uređenog polisa!«! Polis Sokratovog vremena bio je u dubokoj krizi. Ona se ogledala – između ostalog – u tome što više nije mogao vaspitavati valjane građane. Nešto se bilo poremetilo u opštoj *hexis* i *ethosu*. Naprimjer, Platonov Sokrat pita kako je moguće da su Temistokle, Perikle i drugi vrsni helenski vođi – uzori običajnosne vrline – vaspitali loše sinove! Sofističko rješenje s pouzdanjem u moć vaspitanja za razložno mišljenje u dvostrukom smislu pokazalo se kao opako: ono patetičko, iracionalno može zagospodariti i dušom čovjeka i polisom. *Epistemičnost* kao *razložnost* razara sklad u duši i sklad u polisima. Sokrat je cijelu sadržinu vlastite filozofije izgradio na uvjerenju da *epistemičnost* kao *pojmovnost* donosi djelatni sklad pojedincu i zajednici.

Paradoks u Sokratovom stavu sadržan je u uvjerenju da moral može spasiti običajnosni sistem djelanja. No, pokazalo se da moral nema ni *legimitet* ni potrebnu snagu da bude sredstvom *regulacije* djelanja u sistemu običajnosti. Nastao iz probuđene snage subjektivnosti i individualnosti, moral ne samo da ne može učvrstiti oslabljenu snagu važenja objektivnosti običaja i njihovog kolektivističkog duha, nego je još više slabi. Sokratovim premještanjem težišta djelanja na *ēthos* raspukao se kružni oblik običajnosnog djelanja. Pojmovno utemeljen *ēthos* ne može uspostaviti djelatni sklad u duši niti individualna moralna svijest može postati osnovom građenja opšte svijesti i opšte djelatne volje, bez kojih nije moguća zajednica polisa. Sokratova slobodna subjektivna

samosvijest – kao osnova moralne svijesti – pokazala se kao snaga destrukcije sistema običajnosti. Svijest o opasnosti Sokratove moralne destrukcije običajnosti kod Atinjana je dobila dva oblika, politički i filozofski. Politički oblik je suđenje Sokratu i osuda na smrt. Filozofski oblik dat je u implicirnim kritikama Sokrata koje su proveli Platon i Aristotel.

LITERATURA

- Perović, Milenko, A. (1989), *Hegel i problem savjesti*, »Bratstvo-Jedinstvo«, Novi Sad.
- Perović, Milenko, A. (1992), *Granica moraliteta*, »Dnevnik«, Novi Sad.
- Perović, Milenko, A. (2001), *Etika*, Novi Sad, INED CO »Media«.
- Perović, Milenko, A. (2003), *Uvod u etiku s Rječnikom etičkih pojmova*, Savez pedagoških društava Vojvodine, Novi Sad.
- Perović, Milenko, A. (2004), *Praktička filozofija*, Odsek za filozofiju, Filozofski fakultet, Novi Sad.
- Perović, Milenko, A. (2011), *Filozofske rasprave*, Ed. Filozofska istraživanja, Filozofski fakultet Zagreb.
- Perović, Milenko, A. (2012), *Pet studija o Hegelu*, Edicija Arhe; Filozofski fakultet, Novi Sad.
- Perović, Milenko, A. (2013), *Filozofija morala*, Cenzura, Novi Sad.

MILENKO A. PEROVIĆ

Faculty of Philosophy, University of Novi Sad

SOCRATES' ETHICS

Abstract: The author thematizes the philosophico-ethical problem of manner and sense of emergence of moral-ethical phenomenon with Socrates. This problem is of the highest philosophical import in understanding the history of genesis of practical philosophy as a whole, as well as the history of ethics.

Keywords: ethics, moral, praxis, self-consciousness, Socrates.

Primljeno: 15. 2.2014.

Prihvaćeno: 4. 5.2014.